

*¹Дүйсенов Б.Д.  ²Мәсімханұлы Д.  ³Әмірбекова С.К. 

^{1,2,3}Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан
E-mail: ¹bagdat75@inbox.ru, ²masimkhan-63@mail.ru, ³sagynysh.amirbekova@mail.ru

«АШ-ШУЗУР АЗ-ЗАХАБИЙА» СӨЗДІГІНІҢ ВАТИКАН ВАРИАНТЫ: ЗЕРТТЕЛУІ, НҰСҚАЛАРЫ, ҚҰРЫЛЫМЫ

Аңдатпа. Ибн Мұхаммед Салихтың 1619 ж. Мысырда түзілген «аш-Шузур аз-захабийа фи-л-луға ат-туркийя» (Түркі тілінің алтын тізбесі) шығармасы мәмлүк қыпшақ тілінде ең соңғы жазылған лингвистикалық-лексикографиялық еңбек болып табылады. Бұл сөздікті ең алғаш 1949 жылы Бесім Аталай аударып, кейін көп уақыт зерттеу жүргізілмеді. Бертінгі уақытта ғана түркиялық зерттеушілер Сами Баскын (2012), Рағед Мұхаммед (2013) және Мұстафа Йігіт (2016) тек бір нұсқасы бойынша диссертациялар жазды. Қазақстанда ескерткіш бойынша арнайы жеке зерттеу мүлдем жүргізілген емес. Бұл мақаланың ғылыми жаңалығы ретінде қолжазбаның 36 нұсқасы анықталып, бұрын белгісіз болып келген Ватикан нұсқасы алғаш рет ғылыми айналымға тартылып отыр. Зерттеудің негізгі мақсаты Ватикан Апостолдық кітапханасы қорынан табылған «аш-Шузур аз-захабийа» сөздігін ғылыми айналымға тарту, әлем кітапханаларындағы нұсқаларын түгендеу, сақталған жерін анықтау, құрылымы мен мазмұны, зерттелуі жайлы тың ақпараттар беру болды. Зерттеу міндеттері барысында Ватикан нұсқасының кодикологиялық сипаттамасы, өзге де қолжазба нұсқаларының ерекшеліктері, атрибуциясы, корректурасы, лексикалық қорының статистикасы, сақталуы және т.б. зерттеулер жүргізу көзделді. Сөздіктің тілдік-мәдени ерекшеліктерін анықтау барысында сипаттау, салғастыру, салыстыру, синхронды және диахронды тұрғыдан талдау, аудару, жүйелеу, баяндау әдістері қолданылды. Нәтижесінде ескерткіштің 6 нұсқасы бойынша сыни мәтін түзіліп, сөздіктің бұрын қарастырылмаған «Мұқаддима» бөлімі толық аударылып, мұндағы тың деректер зерттеу алаңына тартылды. Қорытындылай келгенде ескерткіштің тарихи лексикология, этимология, семасиология, ономасиология, диалектология, этнолингвистика және т.б. салаларда қазіргі қыпшақ, түркі тілдерімен салыстырмалы зерттеулер жүргізуге, деректері этнос тарихы (этногенез), этнос тілі (глоттогенез), халық тілінің негізгі құрылымы, туыстас тілдермен байланысы, т.б. салаларды зерттеуге пайдасы зор екендігі дәлелденді.

Алғыс: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «Ватикан мен Батыс Еуропа елдерінің жаңа құнды материалдары негізінде Түркі әлемінің ерте және ортағасырлық тарихы мен мәдениеті» тақырыбындағы бағдарламалы-нысаналы қаржыландыру жобасын жүзеге асыру аясында орындалды (ЖТН: BR24993132:).

Кілт сөздер: Ватикан Апостолдық кітапханасы, мәмлүктер кезеңі, араб-түркі сөздігі, қолжазба нұсқалары.

Кіріспе

Мәмлүктер кезеңінде (1250–1517) Мысырда жазылған лингвистикалық еңбектер билеуші қыпшақтар мен жергілікті шенеуніктер, тұрғылықты халық арасында байланыс құралы ретінде қолданылған. Бұл кезеңдегі жазба ескерткіштерді зерттеу шығыстану ғылымының бүгінгі таңдағы өзекті мәселесі. Бұл жазба ескерткіштердің ғылыми айналысқа түспей, тасада танылмай жатқан нұсқалары мен тізімдері әлемнің әр түкпіріндегі кітапхана қорларында сақтаулы. Мәмлүк қыпшақтары жазба ескерткіштерін зерттеу мәселелері

жөнінде көрнекті түркітанушы Э.Н. Наджиптің пікірі мынадай: «Қазақ ғалымдарының кезекті міндеті – Мысыр, Түркия, Сирия елдеріне бару, сол жақтан бізге белгісіз болып келген түркітілді қолжазбаларды зерттеу қажет, бұл жазба ескерткіштерді олардың ата-бабалары жазып қалдырған әрі мұнда өте көп қолжазба қоры мемлекеттік, сондай-ақ, меншікті кітапханалар мен архивтерде сақталған» (Наджип, 2004: 83).

Шетелдерде сақталған бабалар мұрасын түгендеу мақсатында Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының «BR24993132: Ватикан мен Батыс Еуропа елдерінің жаңа құнды материалдары негізінде Түркі әлемінің ерте және ортағасырлық тарихы мен мәдениеті» ғылыми жобасы аясында қазақстандық ғалымдар 2024 жылғы 24 қараша мен 8 желтоқсан аралығында Рим (Италия) және Ватикан архивтері мен кітапханаларына ғылыми іссапармен барып қайтты. Жоба аясында Ватиканның Апостолдық архивтері мен Апостолдық кітапханасында ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізілді. Ғылыми-зерттеу барысында ортағасырлық түркі хандықтары мен моңғол мемлекеттері билеушілерінің Рим папалары және еуропалық монархтармен хат алмасу, еуропалық саяхатшылардың жазбалары, миссионерлік қызмет туралы мәліметтер, сондай-ақ, ортағасырлық мәдени және сауда байланыстары жөніндегі деректер қарастырылды. Бұл кітапханада Мәмлүктер билігі кезеңінде жазылған арабша-қыпшақша сөздіктердің ең соңғысы саналатын Ибн Мұхаммед Салихтың «Аш-Шузур аз-захабийя уа-л-қита' әл-Ахмадийя фи-л-лұға ат-түркийя» (араб. الشذور الذهبية والقطع الأحمديّة في اللغة التركية – Түркі тілінің алтын тізбесі және Ахметке арналған алтын кесектер) – мәмлүк қыпшақ тілін үйренуге арналған сөздігінің Ватикан нұсқасы табылды. Бұл нұсқа осы күнге дейін лингвистер арасында аты аталып жүргені болмаса, зерттеу алаңына тартылған емес.

Материалдар мен зерттеу әдістері

Мақалада пайдаланылған материалдар – Мәмлүктер кезеңінде жазылған лингвистикалық, лексикографиялық еңбектер қатарында осы күнге дейін көп зерттелмеген Ибн Мұхаммед Салихтың «Аш-Шузур аз-захабийя уа-л-қита' әл-Ахмадийя фи-л-лұға ат-түркийя» – الشذور الذهبية والقطع الأحمديّة في اللغة التركية – Түркі тілінің алтын тізбесі және Ахметке арналған алтын кесектер (1619ж.) атты сөздігінің нұсқалары мен оны зерттеушілердің еңбегі.

Зерттеу әдістері деректанулық зерттеулерде пайдаланылатын тарихи, деректемелік, филологиялық, палеографиялық, текстологиялық, хронологиялық, этнолингвистикалық және салғастырмалы зерттеу әдістері қолданылды. Мәмлүктер кезеңінде жазылған лингвистикалық еңбектер бойынша жазылған шетелдік, кеңестік және қазақстандық ғалымдардың еңбектері иіні мен ретіне қарай кеңінен пайдаланылды. Табылған материалдарды талқылап, талдап, саралап, жүйелеп, алынған нәтижелер бойынша ұсыныстар жасалды. Алтын Орда кезеңі, Мәмлүктер заманы жәдігерліктерін, соның ішінде, сөздіктердегі мәтіндерді оқу, аудару, зерттеу, салыстыру әдістері де ғылыми жұмыстың нәтижелі болуына септігін тигізді.

Талқылау

«Аш-Шузур аз-захабийя уа-л-қита' әл-ахмадийя фи-л-лұға ат-түркийя» (араб. الشذور الذهبية والقطع الأحمديّة في اللغة التركية – Түркі тілінің алтын тізбесі және Ахметке арналған алтын кесектер) – мәмлүк қыпшақ тілін үйренуге арналған сөздік. Авторы Ибн Мұхаммед Салих. Түпнұсқа XVII ғасырдың басында (1619 жылдар шамасында) Мысырда жазылған. Қазір әлемнің әр түкпірінде сақталған нұсқалары өте көп (Baskın, 2012: 7).

«Аш-Шузур аз-захабийя» еңбегінің жазылып біткен уақыты қыпшақ тілінің біртіндеп барып жойылып, оның есесіне осман түріктерінің тілі бел алып тұрған кез еді. Сондықтан «аш-Шузур аз-захабийя» Мысыр елінде жазылған қыпшақ тіліндегі ескерткіштердің ең соңғысы саналады. Осыдан былай бұл өңірде дүниеге келген азды-көпті жазба ескерткіштердің бәрі де осман түріктерінің мұрасына жатады. Себебі 1517 жылы Осман

сұлтаны Йаууз I Селим (1512–1520) Мысырді жаулап алып, өз мемлекетінің провинциясы деп жариялады. 1804 жылы Мысыр жерінде түріктерге қарсы қозғалысты ұйымдастырушы, 1805 жылдан Осман империясының (1453–1924) шын мәніндегі аймақтық мемлекет билеушісі Мухаммед ‘Али (1805–1848) Мысыртің губернатор-патшасы болды.

Мәмлүктерді елдегі саяси күш ретінде жою мақсатында, өз провинцияларында беделі бар барлық мәмлүктерді 1811 жылы Мухаммед ‘Али Каир қаласына шақыртады. Салтанатты қонақ асына шақырғансып, алдын-ала дайындалған ‘Алидің адамдары шақыруға келген 481 мәмлүктің, біреуінен басқасының барлығын шауып өлтіреді. Мухаммед ‘Али 1817 жылы мәмлүктерді толығымен жояды.

Бұдан бұрын мәмлүктер Наполеонның Каирға жасаған жорығы кезінде көзге түскен болатын. Ол Александрия жеріне ешқандай қиындықсыз енеді. 1798 жылдың маусым айының 25-жұлдызында Каир қаласын алады. Наполеон Каирда 3 жыл (1798–1801) болып, онан соң мәмлүктердің тегеуірінімен ресми түрде Каирды өткізеді.

Осындай тарихи жағдайлардан кейін мәмлүктер, әсіресе қыпшақтар Анадолы түріктерінің арасына біржола сіңісіп, саясат сахнасынан кетті де, тарих «беттеріне» қайта оралмады. Бәрінен де бұл қыпшақтарға жеңіл болды, өйткені олар Османлы түріктермен тілі, салт-дәстүрі, өмір сүру салты, діні және тағы басқа жақтарынан өте жақын болатын. Мәмлүк қыпшақ тілін үйренуге арналған еңбектер XIII–XVII ғасырларда жазылған еді. Мәмлүк қыпшақтарының тілінде жазба ескерткіштерді, әдетте осман тілінің тарихына жатқызады» (Олдридж, 1969: 13–15).

Бұл аталған еңбектер ғылыми грамматикалық, лексикографиялық сөздіктер сияқты зерттеулер. Ал, одан басқа XIII–XIV ғасырларда Мәмлүктер мемлекетінде жарық көрген мұралардың қатарында біршама поэтикалық шығармалар, діни немесе философиялық трактаттар кездеседі. Олардың кейбірі осы күнге дейін сақталған да, біразы жоғалып кеткен. Сақталып аман қалғандарының өзі Еуропаның ірі қалаларындағы кітапханалар мен Түркия, Мысыр, Шам, Араб мемлекеттерінің мәдени орталықтары мен кітапхана, мұражай, сарайларында сақтаулы. Сондықтан да, бұл жәдігерліктердің жалпы саны қанша екені әлі нақты анықталған емес. Әйтсе де, осы күні ғылыми ортаға танылып жүрген жазба ескерткіштердің тілі мен тарихынан әдеби, мәдени ерекшеліктерінен диссертациялар қорғалып, халқымыздың тарихи, рухани мұрасына айналуға.

«Аш-Шузур аз-захабийя» жазба ескерткіші арабтарға мәмлүк қыпшақ тілін үйрету үшін жазылған және Мысырдың сол кездегі қазиының ұлы Сәййид Ахмедке арналған. Бұл жөнінде Ибн Мухаммед Салих кітаптың кіріспесінде айтып өтеді. Сол дәуірдегі кітап жазушылардың дәстүрі бойынша әуелі Алла, сосын пайғамбарымыз Мұхаммедке (с.ғ.с), кейіннен тапсырыс берушіге мадақтар айтқан соң былай дейді:

(1) Ол менен көзінің қарашығы, жүрегінің жемісіндей болған баласына тәлім беруді өтінді. (2) Оның баласы, зерек, дарынды, туа біткен қасиет иесі, мәңгі ілтипатқа лайықты, (3) Алланың күш-құдіретімен қорғалған, бақытты ұрпақ, (4) табысы мен ақылы толысқан – Сәййид Ахмед. Адамдар арасындағы аты – Әмин Мұхаммед (BULAC_36).

«Аш-Шузур аз-захабийя» сөздігінің зерттелу тарихына тоқталсақ, дүниежүзілік ғылыми айналымға еніп, шығыстану ғылымының үлкен бір саласы түркітануда бұрыннан танымал, ертеден белгілі болып келген нұсқасы 1949 жылы әйгілі түрік ғалымы Бесім Аталай шығарған басылым (Atalay, 1949).

Одан бөлек, Бесім Аталайға дейін де араб қарпімен жарыққа шыққан литографиялық бір нұсқасы Торонто (Канада) университетінің кітапханасында PL 193 A7126 шифрімен сақтаулы. Бұл басылым һижра жыл есебі бойынша 1253 жылы (григориан күнтізбесі бойынша 1837 жылы) Каир қаласының Булақ ауданындағы «әл-Муслим» баспаханасында басылып шыққан. Кітаптың авторын Ибн Мұхаммед Салих, Ахмад деп көрсеткен, бірақта атауын «Китаб тарджуман ат-турки уа-л-‘араби» деп атаған (Ibn Muhammad, 1837).

Торонто университеті кітапханасында сақталған литографиялық басылымнан кейін 1949 жылы шыққан Бесім Аталай басылымының кіріспесінде қолжазба туралы былай айтылады: «Жеке кітапханамызда кітаптың екі данасы бар. Біріншісі һижра жыл есебі бойынша 1047 ж. (григориан күнтізбесі бойынша 1637 жылы) Мысырда шыққаны белгілі. Маңызды мәтіндерімен де, қыпшақ тіліне жақын жақтарымен де оның Мысырда жазылғанына еш шүбә келтірмейміз. Оның өлшемі 13,5×19,5 сантиметр, 42 парақ. Беттердегі мәтін 10x15 сантиметрді қамтиды. Әр бетте 15 жол жазу бар. [...] Екінші көшірме нұсқа 15x20,5 сантиметр болатын 40 парақтан тұрады. Әр бетте 13 жол жазу бар. Беттердің мәтіні 9x15,5 сантиметрді құрайды. Шамасы, бұл басқа көшірмеден алынған болуы керек» (Atalay, 1949: 4). Бұл еңбекте Бесім Аталай «аш-Шузур аз-захабийя» қолжазбасы өзінің жеке қорында сақтаулы екендігін ескертеді, яғни бұл тізімдер қазіргі күні Стамбулда сақталған 2 қолжазба болуы мүмкін (Торкарі Saraуі Müzesi). Бесім Аталай «авторы Бин Мұхаммед Салих бұл кітапты Мысырда қазы болған Шериф Мұхаммед әл-Хусейни әл-Жемезидің ұлы Ахметке түрік тілін үйрету үшін жазған» деген дерек келтіреді (Atalay, 1949: 4). Екі нұсқаны салыстырып, бір бірімен толықтырып, 5 бөлімге бөліп кітап қып шығарған. Қолжазбаның кіріспе бөліміне жалпы шолу жасап, мазмұнымен таныстырып, аудармасын жасамаған. Бесім Аталайдың бұл кітабынан кейін «аш-Шузур аз-захабийя» қолжазбасына арнайы зерттеу жүргізілмеді, көбіне көп Бесім Аталайдың кітабына сілтеме жасалып, сол кітапты ғана қанағат тұтты. Түбегейлі зерттеу жүргізу жұмыстары көп жылдар тоқтап тұрды. Бұл жұмыс соңғы мыңжылдықта, яғни, ХХІ ғасыр басынан бастап қана қайта қолға алына бастады.

2012 жылы Түркияда Сами Баскын (Sami Baskın) «аш-Шузур аз-захабийя» сөздігін зерттеп, қазіргі түрік тіліне аударып, өзге де нұсқалар мен тізімдерін тауып, өзара салыстырып, текстологиялық талдау жасап, Ондокуз Майыс университетінің (Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun) әлеуметтік ғылымдар факультетінде «Eş-Şüzürü'z-Zehebiyye ve'l-Kıta'îl-Ahmediyye fi'l-Lugati't-Türkiyye (Лексикографиялық зерттеу)» атты докторлық диссертация жазып қорғады (Baskın, 2012). Осы зерттеу жұмысында С. Баскын Түркияда сақталған 11 қолжазбаны ғылыми сипаттап, зерттеп, академиялық айналымға енгізген.

Бесім Аталайдан кейін осы тақырыпта еңбек етіп, түркітануға серпін әкелген С. Баскын: «Осы кезеңде өмір сүрген және Молла Салих деген атпен танымал болған Бин Мұхаммед Салих Ирак, Мысыр, Анадолы және Румелияны аралап, халықтың үмітіне сай білім беру жұмыстарын жүргізді» дейді (Baskın, 2011: 32). Шынымен де Ибн Мұхаммед Салих осы қолжазбада өзі пайдаланған көптеген кітаптардың тізімін береді, өзінің өте білімді тұлға болғанын содан-ақ білуге болады.

Рағед Мұхаммед (Raghd Mohamamad) 2013 жылы Маниса провинциясының көпшілік кітапханасындағы көшірмені зерттеп, «Eş-Şüzûr'z-Zehebiyye Fi'l-Lügati't-Türkiyye ve'l-Arabiyye Üzerine bir inceleme» атты магистрлік диссертация жазып қорғады (Mohammad, 2013). Бұдан бөлек, 2016 жылы тағы да бір түркиялық маман Мұстафа Йігіт (Mustafa Yiğit) «İbn Sâlih Muhammed'in Eş-Şuzûru'z-Zehebiyye ve'l Kita'ül Ahmediyye fi'l lugati't türkiyye'si (morfolojik inceleme ve metin)» атты тақырыпта магистрлік жұмысын қорғап шықты (Yiğit, 2016). Бұл магистрлік жұмыстардың қосымшасында аталған қолжазбаның факсимилесін беріп отырған.

Бұдан бөлек, «аш-Шузур аз-захабийя» қолжазбасының басқа да нұсқалары мен тізімдерін فهرس مخطوطات - خزائن التراث (Хизанат-ат-турас – фихрис махтутат) – «Қазыналы мұра – қолжазбалар көрсеткіші» каталогынан табуға болады. Мұнда араб қолжазбаларының әлемнің әр түкпіріндегі кітапханаларда сақталған нұсқаларының тізімі берілген (<https://app.turath.io/book/5678>).

Қазақстанда «аш-Шузур аз-захабийя» сөздігі бойынша Ә. Құрышжанұлы жазылған энциклопедиялық мақала (Құрышжанұлы, 2004) және кейбір отандық ғалымдар бірлі-жарым еңбектерде атын атап, бұрынғы зерттеулерге сілтеме көрсеткені болмаса арнайы аударма жасалып, зерттеу алаңына алынған жоқ болатын. 2023 жылы Б.Д. Дүйсенов пен Х.И. Назыр

құрастырған «Түркі тілінің алтын тізбесі» атты кітап жарық көрді. Мұнда сөздіктің нұсқалары түгенделіп, араб-қыпшақ-қазақ тілдеріндегі аудармалары толық берілген (Дүйсенов, Назыр, 2023). Бірақта Ватикан нұсқасы бойынша аударма жасалған емес, зерттеулер жүргізілген емес. Бұл мақалада Ватиканда сақталған нұсқалармен таныстырып, өзге де нұсқалардың сақталуы, зерттелуі жайында жұмыстар жүргізілді.

Зерттеу нәтижелері

Қаралып отырған шығарманың көшірмелері өте көп тараған. Ұлыбритания, Германия, АҚШ, Түркия, Мысыр, Франция, Тунис, Сауд Арабиясы, Ирак және т. б. елдердің кітапханаларында сақталған нұсқаларымен танысып, жан жақты қарастырдық. Жұмыстың көшірмелері көп болғандықтан, бұл зерттеуде әлемнің әр түкпірінде сақталған әрбір нұсқаны тауып, олардың сақталған орыны мен шифрін, абоненттік номерін, сипаттамалары мен жан-жақты мәліметтер беруге тырыстық. Жазба ескерткіштің нұсқаларын зерттеу өте маңызды жұмыстардың бірі болып табылады. Қолжазба нұсқаларын зерттеу арқылы тарихи, мәдени, тілдік, кезеңдік және т.б. ерекшеліктерін қарастырып, қолжазбаның алғашқы нұсқасын, авторын, тілдік қорын және т.б. қажетті ақпараттарды алуға зор мүмкіндік болады.

«Аш-Шузур аз-захабийа» шығармасының нұсқалары:

Ватикан Апостолдық кітапханасындағы Шығыс қолжазбалары қорында. *Sbath.263* шифрімен сақталған қолжазбаны Ватиканға барған сапарда қолмен ұстап, көзбен көріп, көшірмесін арнайы тапсырыс беріп алдырдық. Ватикан Апостолдық кітапханасындағы манускриптер «Vaticani Latini», «Vaticani Arabici», «Vaticani Persiani», «Vaticani Turcici» сияқты арнайы топтамаларға (коллекция) бөлінген. «Аш-Шузур аз-захабийа» қолжазбасының алдындағы *Sbath.263* шифірінен бөлек *Vat.ar.506 және Vat.Turkish.74* шифрлерімен сақталған нұсқалары бар. Соңғы екі нұсқаның сапасы нашар, кейбір жерлерінде сиясы жайылып кеткен және одан басқа да әртүрлі ақаулары бар. Бұл құнды қолжазба Ватикан Апостолдық кітапханасының Поул Сбат (1887–1945) қолжазбалар топтамасында сақталған. Сириялық католиктік дін қызметкері Поул Сбат өз қолындағы 1325 қолжазбаның жартысын 1927 жылы Ватикан кітапханасына сатқан (Gianni, 2022). Осы қолжазбалар арасында мәмлүк қыпшақтары жазып қалдырған сөздік, трактат, рисала, шарх, мантық және т.б. жанрларда жазылған жазба ескерткіштерді кездестіруге болады. Қағаздың өлшемдері 200x150 мм, Әр бетте 15 жол жазу бар. Қолжазба *наسخи* жазуымен Мысырда көшірілген. Ватикан кітапханасындағы сипаттамасында 1701 жылы жазылған деген уақыт беріліпті. Бұл уақытты кітапханашылар шартты түрде қойған болу керек деп ойлаймыз. Себебі бұл қолжазба 1637 жылы жазылғаны белгілі факт. Авторы: Ибн Мұхаммед Салих. Шығарма кіріспе (муқаддима), 4 бөлім (рүкін) және қорытындыдан (хатыма) тұрады.

«Milli Kütüphane» кітапханасында 06 Mil Yz A 4764/I шифрімен сақталған қолжазба (Түркия, Анкара қаласы). Шығарма 42 параққа жазылған. Шығарма мұнда жинақталған қолжазба кітаптың құрамында келеді. Қағаздың өлшемдері 192x137 мм, мәтін өлшемдері 150x100 мм. Әр бетте 15 жол жазу бар. Қолжазба *наسخи* жазуымен Мысырда 1047 жыл *мухаррам / 1637* жыл мамыр-маусым айларында көшірілген (парақ^{42a}). 1949 жылы шыққан Бесім Аталай басылымының кіріспесінде қолжазба туралы былай айтылады: «Жеке кітапханамызда кітаптың екі данасы бар. Біріншісі маңызды мәтіндерімен де, қыпшақ тіліне жақын жақтарымен де оның Мысырда жазылғанына еш шүбә келтірмейміз» (Торкарі Сарауи Müzesi: 26.).

Бұл нұсқа – Бесім Аталайдың жеке кітапханасындағы бірінші қолжазба. Бесім Аталай бұл қолжазбаны 1966 жылы осы кітапханаға сыйға тартқан. 2012 жылы Түркияда Сами Баскын (Sami Baskın) қорғаған диссертацияда қолданған А шифрлы қолжазба осы болып табылады.

«Milli Kütüphane» кітапханасында 06 Mil Yz A 1522 шифрімен сақталған қолжазба (Түркия, Анкара қаласы). Шығарма 65 параққа (2^a-66^a) жазылған. Қағаздың өлшемдері

240x170 мм, текст өлшемдері 150x80 мм. Әр бетте 11 жол жазу бар. *Насхи* жазуымен сары қағазға көшірілген. Араб тілінен түркі тіліне аударылған сөздік. Түркі сөздері жолдардың арасына жазылған.

«Milli Kütüphane» кітапханасында 06 Mil Yz A 4824 шифрімен сақталған қолжазба (Түркия, Анкара қаласы). Шығарма 41 параққа (1^б-41^б) жазылған. Қағаздың өлшемдері 205x145 мм, мәтін өлшемдері 150x95 мм. Әр бетте 13 жол жазу бар. Сөздердің басы, үзілістері, аудармалары қызыл сиямен жазылған, жолдары ретсіз. *Насхи* жазуымен Еуропа қағазына көшірілген. Шығарманың аталуы 2^а бетте, автордың есімі 4^б бетте берілген.

Бұл нұсқа Бесім Аталайдың жеке кітапханасындағы екінші қолжазба. Бесім Аталай бұл қолжазбаны да 1966 жылы кітапханаға сыйға тартқан. «Шамасы, бұл басқа көшірмеден алынған болуы керек» (Atalay, 1949: 4). Бұл еңбекте Бесім Аталай «аш-Шузур аз-захабийа» қолжазбасы өзінің жеке қорында сақтаулы екендігін ескертеді, яғни, бұл екі нұсқа қазіргі күні Анқарада сақталған 2 қолжазба болып саналады (Торкарі Sarayı Müzesi: 26). Бесім Аталай «авторы Бин Мұхаммед Салих бұл кітапты Мысырда қазы болған Шериф Мұхаммед әл-Хусейни әл-Жемезидің ұлы Ахметке түрік тілін үйрету үшін жазған» деген дерек келтіреді (Atalay, 1949: 4). Ол осы екі нұсқаны салыстырып, бір бірімен толықтырып, 5 бөлімге бөліп, кітап қып шығарған. Қолжазбаның кіріспе бөліміне жалпы шолу жасаған, мазмұнымен таныстырған, бірақта кіріспе бөлімінің аудармасын жасамаған. Осы нұсқа 2012 жылы Түркияда Сами Баскын (Samî Baskın) қорғаған диссертацияда қолданған С шифрлы қолжазба болып табылады. Кітапхана картотекасына «Абу Хаййан ал-Луғавидің «ал-Луға ад-диррийа фи-л-луға ат-туркийя» деген атаумен енгізіліп, жаңылыс атау берілген.

«Milli Kütüphane» кітапханасында 06 Нк 2781 шифрімен сақталған қолжазба (Түркия, Анкара қаласы). Шығарма 25 параққа (1^б-25^а) жазылған. Қағаздың өлшемдері 205x145 мм, текст өлшемдері 150x95 мм. Әр бетте 15 жол жазу бар. *Насхи* жазуымен Еуропа қағазына көшірілген. Шығарма атауы мен авторының есімі оның кіріспе (Дибаджа) бөлімінде беріледі. Жаноғлу (Canoğlu) вақыф кітапханасының мөрі соғылған. Кітапхана картотекасында жай ғана «Луғат» атауы берілген.

«Milli Kütüphane» кітапханасында 06 Нк 73 шифрімен сақталған қолжазба (Түркия, Анкара қаласы). Шығарма 34 параққа (1^б-34^а) жазылған. Қағаздың өлшемдері 207x150 мм, текст өлшемдері 159x85 мм. Жазылған жолдардың саны бір түрлі емес. *Насхи* жазуымен көшірілген. Анқара кітапханасы және Ұлттық ағарту кітапханасы мөрлері соғылған.

«Beyazıt Devlet Kütüphanesi» кітапханасында 6825 шифрімен сақталған қолжазба (Түркия, Ыстамбұл қаласы). Шығарма 40 параққа (1^б-40^а) жазылған. Әр бетте 16 жол жазу бар. *Та'лиқ* жазуымен көшірілген.

«Millet Yazma Eser Kütüphanesi» кітапханасында 34 Ae Lugat 150 шифрімен сақталған қолжазба (Түркия, Ыстамбұл қаласы). Шығарма 83 параққа (2^а-84^б) жазылған. Шығарманың басты бөлігі (1^б беті) жоқ. Қағаздың өлшемдері 150x105 мм, текст өлшемдері 115x30 мм. Әр бетте 11-12 жол жазу бар. *Насхи* жазуымен көшірілген. Көшіруші – Сүлейман ибн 'Абдаллах. Көшірілген заманы – 1048 жыл зу-л-қа'да/1639 жыл наурыз-сәуір айлары (84^б бет). Кітапхана картотекасында шығарманың атауы «ад-Дурра ал-мудийа» деп қате белгіленген.

«Köprülü Yazma Eser Kütüphanesi» кітапханасында Hafız Ahmed Paşa Koleksiyonu, 34 Na 217/III шифрімен сақталған қолжазба (Түркия, Ыстамбұл қаласы). Шығарма 50 параққа (141^б-190^а) жазылған. Шығарма мұнда жинақталған қолжазба кітаптың құрамында келеді. Әр бетте 13-14 жол жазу бар. 1100/1688-1689 жылы көшірілген. Кітапхана картотекасында шығарманың кіріспе бөлігі араб тілінде жазылғандықтан болса керек бұл еңбек араб тілінде жазылған деп берілген.

«Balıkesir İl Halk Kütüphanesi» кітапханасында 10 Нк 74 шифрімен сақталған қолжазба (Түркия, Балыкесир қаласы). Шығарма 22 параққа (1^б-22^б) жазылған. Әр бетте 15-16 жол жазу бар. Соңы жоқ. Араб сөздері қара немесе көк, түркі сөздер қызыл сиямен жазылған.

«Mevlâna Müzesi» кітапханасында 4003/І шифрімен сақталған қолжазба (Түркия, Коня қаласы). Шығарма 30 параққа (1^б-30^б) жазылған. Шығарма мұнда жинақталған қолжазба кітаптың құрамында келеді. Қағаздың өлшемдері 218x160 мм, текст өлшемдері 160x103 мм. Әр бетте 15 жол жазу бар. Ескі мұқабасы сақталған.

«Дар ал-кутуб» кітапханасында 51571 шифрімен сақталған қолжазба (Мысыр, Каир қаласы). Шығарма 38 параққа (1^б-38^а) жазылған. Қағаздың өлшемдері 150x220 мм. Әр бетте 19 жол жазу бар. *Насхи* жазуымен көшірілген.

«Manisa İI Halk Kütüphanesi» кітапханасында 45 Hk 2867 шифрімен сақталған қолжазба (Түркия, Маниса қаласы). Қағаздың өлшемдері 153x105 мм. Әр бетте 13 жол жазу бар. Көлемі 111 парақ.

«Тілдер мен өркениеттер университеттік кітапханасында» (Bibliothèque universitaire des langues et civilisations) сақтаулы BULAC_MS_ARA_36 номерлі қолжазба (Франция, Париж). Ол кітапханада كتاب الدرّة قضیة فی اللغة التّركیة (Китаб ад-Дурра қадиййа фи-л-луға ат-туркийя) деген атпен тіркелген (BULAC_36). Кітапхананың анықтамалығында қолжазба туралы мынадай мәліметтер берілген: Бұл картотекадағы шығарманың атауы қолжазбаның f.1r бетіне сәйкес келеді. Абдолғани Ахмад-Биуд (Abdelghani Ahmad-Bioud (1913–1989) өз хабарламасында бұл еңбекке الدرّة المضیئة فی اللغة التّركیة (al-Durraṭ al-muḍī‘at fī al-luḡaṭ al-turkiyya) деген атау береді. Оның тағы да басқа الشذور الذهبیة والقطع الأحمدیة فی اللغة التّركیة (al-Şudūr al-ḡahabiyyaṭ wa al-qīṭa‘ al-Aḥmadiyyaṭ fī al-luḡaṭ al-turkiyya) деген атауы f.3v бетінің ішінде кездеседі. Қолжазбаның f.1r бетіндегі француз тілінде жазылған хабарламада «1831 жылы А.» деген қол қойылған. Қолжазбаның кіріспесінде шығарма, оның жазылу себептері туралы қысқаша айтылады және 8 тарауының тақырыбы берілген: бұл араб тілінде жазылған түркі грамматикасының оқулығы. Қолжазба алғаш рет Париждің Жас тілдерге арналған корольдік мектебі кітапханасының араб каталогында №24 номерімен тізімге алынып, кейіннен 1837 ж. №32 номерімен Жуаним (Jouannim) қорының тізіміне тіркелген. Қазіргі күні Парижде «Тілдер мен өркениеттер университеттік кітапханасында» (Bibliothèque universitaire des langues et civilisations) сақтаулы, одан бөлек жалпыға қолжетімді BULAC_MS_ARA_36 сайтында PDF форматта жүктеп алуға ыңғайлы етіп сақталған. Қолжазба 47 парақтан тұрады, жазуы *насхи*, араб сөздері қара сиямен, қыпшақ сөздері мен тақырып атаулары қызыл сиямен жазылған. Көлемі 205 x 155 мм. Біз бұл кітапта берілген факсимилені осы сайттан жүктеп алғанымызды ескертіп, <https://bina.bulac.fr> сайтына шексіз алғыс білдіреміз!

«Тілдер мен өркениеттер университеттік кітапханасында» (Bibliothèque universitaire des langues et civilisations) сақталған BULAC_MS_ARA_37 номерлі қолжазба (Франция, Париж). (al-Şudūr al-ḡahabiyyaṭ wa al-qīṭa‘ al-Aḥmadiyyaṭ fī al-luḡaṭ al-turkiyya – Аш-Шузур аз-захабийя уа-л-қита‘ әл-Ахмадийя фи-л-лұға ат-туркийя) деген атпен сақталған қолжазба (BULAC_37). Бұл қолжазбаның сақталу орыны да Кітапханаға қолжазбаны тапсырған Сүлеймен әл-Хара’ири (الحرائري، سليمان، 1824–1875). Қолжазба 27 парақтан тұрады. *Насхи* жазуымен көшірілген. Алдыңғы жағы мен алғашқы екі беті түрлі-түсті бояумен көркемделген. Қолжазбаның өлшемі 210 x 155 мм. Әрбір бетте 150 x 85 мм жақтау салынып, соның ішінде 15 жол жазу хатталған. Тақырыптары мен қыпшақ сөздері қызыл түспен, ал араб жазулары қара түспен жазылған.

Америка Құрама Штаттарының Коннектикут (Connecticut) штатының Нью-Хейвен (New Haven) қаласындағы Йель университетінің (Yale University) «Бейнеке сирек кітаптар мен қолжазбалар кітапханасы» (Beinecke Rare Book and Manuscript Library) қорында Arabic MSS 557; шифрлармен сақталған қолжазба.

Америка Құрама Штаттарының Коннектикут (Connecticut) штатының Нью-Хейвен (New Haven) қаласындағы Йель университетінің (Yale University) «Бейнеке сирек кітаптар мен қолжазбалар кітапханасы» (Beinecke Rare Book and Manuscript Library) қорында Arabic MSS 764 шифрлармен сақталған қолжазба. Бұл нұсқалардың бірі (Arabic MSS 764) толық әрі

көркем жазумен жазылған. Төмендегі сілтемеде осы екі нұсқа туралы толық мәлімет берілген: <https://collections.library.yale.edu/catalog>

«Патша Са'уд университеті» (جامعة الملك سعود) кітапханасында 4220 номерімен сақталған қолжазба (Сауд Арабиясы, Эр-Рияд қаласы). Бұны <https://ketabpedia.com> сайтынан жүктеп алуға жақсы жағдай жасалған (Аш-Шузур, 4220; 4892)

«Патша Са'уд университеті» (جامعة الملك سعود) кітапханасында 4892 номерлерімен сақталған қолжазба. Қолжазбаның өлшемі 14,2 x 20,2 см.

20-21-22-23-24-25-26-27-28-29. «Патша Файсал ғылыми-зерттеу және исламтану орталығында» 10 қолжазба сақталған. Олардың алғашқысы 5376 номерімен сақталған қолжазба (Сауд Арабиясы, Эр-Рияд қаласы), авторы Мұхаммед бин Салих; 4328-ФБ номерлі; 4329-ФБ номерлі; معجم عربي تركي – «Арабша-түрікше сөздік» атты шығарма 4330-ФБ номерлі, авторы Молла Мұхаммед Салих; معجم عربي تركي – «Арабша-түрікше сөздік» атты шығарма 4331-ФБ номерлі, авторы Молла Мұхаммед Салих; الشذور الذهبية والقطع الاحمدية атты шығарма 4332-ФБ номерлі, авторы Молла Мұхаммед Салих; 4334-ФБ номерлі, авторы Молла Мұхаммед Салих; قاموس عربي تركي «Арабша-түрікше сөздік» атты шығарма 4335-ФБ номерлі, авторы Молла Мұхаммед Салих; معجم عربي تركي «Арабша-түрікше сөздік» атты шығарма 4336-1-ФБ номерлі, авторы Молла Мұхаммед Салих; كتاب عن اللغة التركية – «Түрік тілі туралы кітап» атты шығарма 4336-2-ФБ номерлі, авторы Молла Мұхаммед Салих.

Қолжазбалардың бұл тізімі Сауд Арабиясында жасалған электронды каталог خزائن التراث (Хизанат ат-турас – фихрис махтутат) – «Қазыналы мұра – қолжазбалар көрсеткіші» каталогтар тізімінен алынды (Хизанат ат-турас).

«Мюнхен орталық қалалық кітапханасында» 768 номерімен сақталған қолжазба (Германия, Мюнхен) (Aumer, 1866: 341-342). Өлшемі: 19x14 см. 49 парақ. Әр бетте 13 жол жазу бар. Шығарма османдық тілде емес, Каффа қаласы жанында жасайтын татарлар (қыпшақтар) тілінде жазылған. Авторы: Маулана ибн Мұхаммед Салих. Шығарма кіріспе (муқаддима), 4 бөлім (рүкін) және қорытындыдан (хатима) тұрады. Автор 30-дан астам дерек пайдаланғанын айтады. Қолжазба Марсель (J.J. Marcel) жағынан Каирден алып келінген.

«Кембридж университеті» кітапханасында 799 номерімен сақталған қолжазба (Ұлыбритания, Кембридж қаласы). Авторы: Маулана ибн Мұхаммед Салех деп көрсетілген. 61 парақтан тұрады. Араб-наسخи хатымен көшірілген. Алдымен университет құрамындағы Тринити-Колледжге (Trinity College) тиісті болған. Ол жерде R.13.18 номеріне ие болған (Browne, 1922).

Франциядағы халықтық кітапханалар фондтарында 18-Алжир бөлшегінде 36 номерімен сақталған қолжазба (Fagnan, 1893). Авторы: Маулана ибн Мұхаммед Салих деп көрсетілген.

Шис пайғамбар жұма мешітінде орналасқан «Мадрасат ан-Наби Шис» кітапханасында «ал-Луға» бөлімінде 165/222 номерімен сақталған қолжазба (Ирак, Мосул қаласы). Араб балаларына түркі тілін үйретуге арналған. 1162/1748-1749 жылы көшірілген. Авторы: Ибн Мұхаммед Салех (Давуд ал-Чалаби, 1967: 222).

«Топкапы сарайы музейі», III Ахмед қорында, 2922/XI номерімен сақталған қолжазба (Түркия, Ыстамбұл қаласы). Көлемі 25 парақ. Соңында ақаулықтары бар. Шығарма мұнда жинақталған қолжазба кітаптың құрамында келеді. Әр бетте 13 жол жазу бар. Насхи жазуымен көшірілген. Қолжазба Кувейтте жасалынған.

Принстон университеті кітапханасындағы Islamic Manuscripts қорында 965 номерімен сақталған «al-Shudhūr al-dhahabīyah wa-al-qīṭa' al-Aḥmadīyah fī al-lughah al-Turkīyah» атты қолжазба. Авторы Mawlānā ibn Muḥammad Ṣālīḥ, көшірушісі Ахмед Бен Сүлейман Бен Кемал Паша (һ.ж.б. 940 ж./ 1534 ж. қайтыс болған). Қолжазба ff. 39 беттен тұрады, көлемі 215 x 155mm. Әрбір бетте 13 жол жазу бар. Қолжазба XIX ғасырда көшірілген.

Араб қарпімен литографиялық түрде жарыққа шыққан бір нұсқасы Торонто (Канада) университетінің кітапханасында PL 193 A7126 шифрімен сақтаулы. Бұл басылым хижра жыл есебі бойынша 1253 жылы (григориан күнтізбесі бойынша 1837 жылы) Каир қаласының

Булақ ауданындағы «әл-Муслим» баспаханасында басылып шыққан. Кітаптың авторын Ибн Мұхаммед Салих, Ахмад деп көрсеткен, бірақта атауын «Китаб тарджуман ат-турки уа-л-‘араби» деп атаған (Ibn Muhammad Sālih, 1837). «Аш-Шузур аз-захабийа» жазба ескерткішінің көптеген нұсқаларында кіріспесінен кейін бірінші рүкінде (бөлімде) 8 баб (тарау) бойынша сөздіктер берілген. Одан кейінгі рүкіндерде сөздердің грамматикалық үлгілері беріледі. Соңында хатима (соңғы сөз) беріледі. Бұл басылым да осы тәртіппен түзілген.

Қосымша бұл шығарма туралы Броккельман каталогында мынадай мәліметтер берілген: Brockelmann, GAL, SII, 632 (13); Baghdādī, *Īdāḥ al-maknūn*, II, 42 (author: Muḥammad ibn Sālih); München no. 768 (Ibn Muḥammad Sālih); *Fihrist-i Kitābkhānah-i ihdā’i-ī Āqā-yi Sayyid Muḥammad Mishkāt bih Kitābkhānah-i Dānishgāh-i Tihirān*, III/2, p. 418f; *Fihris al-makhtūfāt al-‘Arabīyah fī Maktabat al-Awqāf al-‘Āmmah fī Baghdād*, IV, 6894 (Muḥammad Sālih); Gotha 354 (with title, author: Ibn Muḥammad Sālih). The same incip. Uppsala (Tornberg) no. 56, with title: *al-Durrah al-muḍī’ah fī al-lughah al-turkīyah* (author: Ibn Muḥammad Sālih); but this risālah is referred to in the present ms. (fol. 3b) under the title: *al-Risālah al-marḍīyah fī al-lughah al-turkīyah*. The title of the present ms. occurs on fol. 3a, ult. Incip الحمد لله الذي شرف الانسان و زينه بالنطق (Brockelmann, 1937–1942; Brockelmann, 1943–1949).

Осылайша, біз, «аш-Шузур аз-захабийа» қолжазбасының 36 нұсқасын анықтадық. Ендігі кезекте шығарма атрибуциясына тоқталып, атауы мен оның авторының әр қолжазбада не себепті әртүрлі болып келетіндігіне қатысты тоқталып өткенді жөн көріп отырмыз. Осы 36 нұсқада бұл шығарманың атауы негізінен «Аш-Шузур аз-захабийа уа-л-кита‘ әл-ахмадийа фи-л-лұға ат-түркийя» (араб. الشذور الذهبية والقطع الأحمديّة في اللغة التركية – Түркі тілінің алтын тізбесі және Ахметке арналған алтын кесектер) деген классикалық атаумен кездеседі. Қолжазбаның барлығында бірдей автор шығарманың атын «Аш-Шузур аз-захабийа уа-л-кита‘ әл-ахмадийа фи-л-лұға ат-түркийя» деп атадым деп келтірген. Бірақта бұл шығарма әлемнің әр түкпіріндегі кітапханаларда әртүрлі атаулармен сақталған. Себебі, кітапхана қызметкерлері қолжазбаның шынайы атауын анықтай алмағандықтан әртүрлі атау берген деп есептейміз.

Шығарма негізінен өзінің классикалық атауы «Аш-Шузур аз-захабийа уа-л-кита‘ әл-ахмадийа фи-л-лұға ат-түркийя» (араб. الشذور الذهبية والقطع الأحمديّة في اللغة التركية) деген атпен сақталған. Одан бөлек, мынадай атаулар кездеседі:

1. «Лұғат» (Milli Kütüphane: 06 Hk 2781);
2. «ад-Дурра әл-мудийа» (Millet Yazma Eser Kütüphanesi: 34 Ae Lugat 150; Ыстамбұл);
3. «Китаб ад-Дурра қадиййа фи-л-лұға ат-туркийя» (Bibliothèque universitaire des langues et civilisations: BULAC_MS_ARA_36; Париж);
4. «معجم عربي تركي – «Арабша-түрікше сөздік» (Патша Файсал ғылыми-зерттеу және исламтану орталығы: 4330-ФБ; 4331-ФБ; 4336-1-ФБ; Эр-Рияд);
5. «قاموس عربي تركي «Арабша-түрікше сөздік» (Патша Файсал ғылыми-зерттеу және исламтану орталығы: 4335-ФБ; Эр-Рияд);
6. «كتاب عن اللغة التركية – «Түрік тілі туралы кітап» (Патша Файсал ғылыми-зерттеу және исламтану орталығы: 4336-2-ФБ; Эр-Рияд);
7. «Китаб тарджуман ат-турки уа-л-‘араби» (Торонто университетінің кітапханасы: PL 193 A7126; Канада);

Бұл қолжазбалардың осылай әртүрлі аталуының басты себебі, алдында айтып өткеніміздей, кітапханада картотека толтырушылардың қолжазбаның анық атын айқындай алмағандығынан болуы керек. Шығарманың авторы Ибн Мұхаммед Салих Абу Хаййан ан-Нахвидің «ад-Дурра әл-мудийа» атты сөздігін қолданғанын атап өтеді. Кітапхана қызметкері қолжазбаның кіріспесінде айтылған осы еңбекті шығарманың атауы екен деп ойлап, «ад-Дурра әл-мудийа», «Китаб ад-Дурра қадиййа» атауларын қолданған. Бұдан бөлек, шығармада автор бұл еңбекті «Му‘аджаму ‘араби уа туркийя» معجم عربي تركي – «Арабша-

түрікше сөздік», Қамусу ‘араби уа туркийя» قاموس عربي تركي «Арабша-түрікше сөздік» деген сияқты атауларды да кітапхана қызметкерлері қолжазбаның «Кіріспе» бөлімінде кездесетін атауларына орай қойған болу керек деп санаймыз.

Ендігі кезекте, шығарманың авторы туралы да әртүрлі қайшылықтар бар. Шығарманың көбінде бұл еңбектің авторы Ибн Мұхаммед Салих деп жазылған. Қолжазбада еңбектің авторы туралы мынадай жолдар бар: عفو مولاہ ابن محمد صالح – бұны біз «Иесінің кешірімін үміт етуші Ибн Мұхаммед Салих» деп аудардық. Ал кітапхана қызметкерлері мағынасын нақты анықтай алмағандықтан автордың алдына «Молла», «Маулана» деген атаулар қосып аударған. Сондықтан да Ибн Мұхаммед Салихтың алдыңғы жағына Молла, Маулана сөздері қосылып отырған.

Шығарманың құрылымы және мазмұны. «Әш-Шузур әз-захабийя» жазба ескерткіші «Мұқаддима» бөлімі және етістіктер мен есімдіктер масдары бойынша түзілген үлкен 4 рүкін (бөлім) және хатымадан (соңғы сөз) тұрады (Vat.ar.506). Бірінші рүкінде масдар және масдардан түрленетін есімдік пен етістіктер туралы (الركن الأول في بيان المشتقات) 8 баб (тарау) бар, екінші рүкінде есімдіктер (الركن الثاني في بيان الاسماء), үшінші рүкінде жақ бойынша жіктеу жалғаулары мен сілтеу есімдіктері (الركن الثالث في بيان الضمائر المنفصلة والاسماء الإشارية), төртінші рүкінде араб және түркі тілдерінде ортақ қолданыстағы сөздер (الركن الرابع في بيان الكلمات المشتركة), хатымада (соңғы сөз) әртүрлі сөз таптарынан, соның ішінде зат есім, етістік, көмекші сөздерден және жалғаулардан құралған сөз тіркестері (الخاتمة الكلام المركب) берілген. Бірінші рүкіндегі сегіз баб:

- Бірінші баб масдар (түбір) туралы (الباب الأول في بيان المصدر);
- Екінші баб әмір (бұйрық) туралы (الباب الثاني في بيان الامر);
- Үшінші баб болымсыз етістік туралы (الباب الثالث في بيان النهي);
- Төртінші баб өткен шақ етістігі туралы (الباب الرابع في بيان الماضي);
- Бесінші баб келер шақ етістігі туралы (الباب الخامس في بيان المضارع);
- Алтыншы баб зат есім туралы (الباب السادس في بيان الاسم الفاعل);
- Жетінші баб болымсыздық жалғауы туралы (الباب السابع في بيان علامة النهي);
- Сегізінші баб көпше түрдің жалғауы туралы (الباب الثامن في بيان علامة الجمع).

Осы күнге дейін бұл ескерткіш 8 бабтан тұрады деген қате тұжырым тарап келген болатын. Ал анығында бұл 8 баб бірінші рүкіннің ішіндегі бабтар болатын. Ескерткішті бастан-аяқ толық зерттегендіктен осындай жаңсақ пікірлер үнемі бір автордан екінші авторға көшіріліп жүре беретін әдет бары, бәрімізге аян. Сондықтан да ортағасырлық арабжазулы ескерткіштерді түпнұсқадан аударып, ғылыми айналымға тарту бүгінгі шығыстану ғылымының басты міндеттерінің бірі деп білеміз.

Жоғарыда атап өткен сөздіктердің дәстүрі бойынша бұл жазба ескерткіштің басында «Мұқаддима – Кіріспе» берілген. Бірақта бұл сөздіктің ерекшелігі сол, мұнда екі «мұқаддима» беріледі. Шығарманың басында «Бисмилладан» басталған соң, әуелі Аллаға мадақ, пайғамбарға салауат айтылып, шығарманы жазуға тапсырыс берушіге құрмет сөздері жазылған. Кейіннен бұл сөздікті жазу барысында туындаған қиындықтар мен оны еңсеру жолдары және өзі оқыған кітаптар, пайдаланған әдебиеттер, сол замандағы түркі тілінің ахуалы туралы қысқаша мәліметтер бере келіп, қолжазбаның 5-ші бетінің соңғы қатарларында сөздік бөлімдері басталар алдында «هذه المقدمة في بيان ما يحتاج إليه الشارع في هذا الكتاب» – бұл кіріспе осы кітапты оқуды бастамақшы болған адамға қажетті нәрселерді баяндауға арналған» кіріспе деген жолдар жазылған. Жазба ескерткішке арналған жалпылама үлкен «мұқаддиманың» ішінде сөздіктің құрылымын түсіндіруге арналған кішірек «мұқаддима» тағы да берілгенін байқауға болады. Бұл өзге ескерткіштерде кездесе бермейтін ерекшелік.

Біз «әш-Шузур әз-захабийя» сөздігін бастан-аяқ толық аударып шыққандықтан ендігі кезекте, әрбір бөлімдегі сөздерге тоқталмасақ та, ең басты мәліметтерді көрсетуді жөн

көреміз. Бұл жерде «Мұқаддима» бөлімінде берілген тың деректер бұрын-соңды ешбір жерде кездескен емес. Өйткені, бұл сөздікті түрік тіліне аударған алғашқы зерттеуші ғалым Бесім Аталай да жазба ескерткіштің «Мұқаддимасын» аудармаған. Ол тек сөздік бөлімін ғана аударып шыққан (Аталай, 1949). Сондықтан да шығарманың «Мұқаддима» бөліміндегі тың деректер қазіргі шығыстану ғылымына қосылған жаңа материалдар болады деп білеміз. Сөздіктің араб тіліндегі мәтінін берсек, мақала көлемі көтермейді. Сондықтан да, шығарманың қазақ тіліне аударылған мәтінін қықартып, ең маңызды бөліктерін ғана береміз.

«Әш-Шузур аз-захабийа» сөздігінің аудармасы:

(2 бет) Осыдан кейін барлық жан-тәнімен Аллаға жалбарынатын және Иесінің кешірімін үміт етуші Ибн Мұхаммед Салих былай дейді: Кісі сөйлесетін адамның сөзін түсініп, оған жауап қайтару үшін оның тілін білу керек. Біздің заманамыздағы билік Осман мемлекетінің³ тілі сұлтандар сөйлейтін түркі тілі. Көптен бері түркі тілі туралы кітапша жазу ойымда бар еді. Менен осы туралы жақындарым мен достарым көп рет қайта-қайта сұрады. Мен болсам екі ұдайы пікірде жүрдім. Өйткені жол көрсететін адам болмады. [...] Ол – «Әбу-л-‘Иззат уә-н-Наср».⁴ [...] Ол менен көзінің қарашығы, жүрегінің жемісіндей болған баласына тәлім беруді өтінді. Оның баласы, зерек, дарынды, туа біткен қасиет иесі, мәңгі ілтипатқа лайықты, Алланың күш-құдіретімен қорғалған, бақытты ұрпақ, табысы мен ақылы толысқан – Сәййид Ахмед. Адамдар арасындағы аты – Әмин Мұхаммед. (5 бет) Мен бұл кітапшаны есте сақтауға қолайлы етіп жинақтадым және айтуға ыңғайлы үлгіде дайындадым. [...] Мен бұл кітапшаны: «аш-Шузур аз-захабийа уә-л-қита’ әл-Ахмадийа фи-л-лұға ат-түркийа» – деп атадым. [...] мен бұл кітапты көп қолданылатын түбірлер (масдар) мен пайдалануға қолайлы есімдер негізінде жинақтадым. [...] (6 бет) Осы кітапшаны жазғанда менің қасымда отыздан астам түрлі тілдерде: арабша-түрікше, парсыша-түрікше, түрікше, науаи және түрікше-пәһлеуише кітап жиналды. Мысалы, «Ахтари әл-кәбир», «Мирқат», «Нигматуллаһ», «Халими Чәләби», «Сихах әл-‘ажам», «Сихах әл-байан», «Жауаһир ал-уқуд», «Ибн Мәләк», «Хамд сәна», «Тухфат әл-әдәб», «Данстән», «Нисаб ас-сибйан», «Нисаб әл-футйан», «Шарх нисаб ас-сибйан» Сәййид Шәриф Журжанидікі, «Лұғат Шаһиди», «Тухфат Хусам», «Лұғат әл-Гүлістан», тағы сол сияқты «Әбйат әл-Гүлістан әл-‘арабийа» және оның «Шархы», Молла Хункардың «Лұғат әл-мәснәуи әл-‘арабийа» (кітабы). Осы кітапшаны (рисаланы) жазу барысында Алла тағала маған «Гүлістан» кітабының екі арабша шархын [пайдалануды] жеңіл қылды. Оның бірі, Сәййиди ‘Әли Мұстафа ибн әс-Сұлтанға тиесілі. Енді бірі, Сұлтан Сүлейменнің ұстазы Сурури Чәләбиге тиесілі. Оларға Алланың рақымы мен ризашылығы болсын! Және төменде аты аталатын ғалымға тиесілі «Гүлістан» кітабының кіріспесінің шархымен (Шарх дибаджат ал-Гулистан) танысу және аты аталмаған басқа да кітаптарды пайдалану қолжетімді болды.

Сөздіктің мұқаддима – кіріспе бөлімінде байқағанымыздай, Ибн Мұхаммед Салих көптеген кітаптарды қолданған. «аш-Шузур аз-захабийа» жазба ескерткіші сан алуан грамматикалық тәсілдерді қолданып, арабтарға түркі тілін үйрету үшін дайындалған ерекше еңбек. Болашақта осы ескерткіш бойынша жаңа зерттеулер жүргізу арқылы ескікыпшақ тілінің бүгінгі шешілмей жатқан проблемаларының түйінін ашуға болады деп сенеміз.

Қорытынды

Қорытындылап келгенде, біздің негізгі мақсатымыз – «аш-Шузур аз-захабийа» арабша-қыпшақша сөздігінің зерттелуі мен әлемнің әр түкпірінде сақталған нұсқалары мен

³ Кіші Азияда (Анадолы) 1300-жылдары түркі халық тарапынан құрылған мемлекет. Алғашқы сұлтаны Осман бей атымен аталған.

⁴ Құрметті және көмектесуші.

тізімдерін түгендеу, қазақстандық шығыстану ғылымының айналымына енгізу болатын. Осы мақсатты жүзеге асыру үшін алдымызға көптеген міндеттер қойып, өз мақсатымызға жеттік деп есептейміз. Бұл жазба ескерткіш өте көп тарағандығын анықтап, олардың сақталған қорлары мен шифрлерін, тіпті, қайсысын кім зерттегеніне дейін анықтадық. Келешекте осы қолжазбалардың тіл білімі, тарих, деректану, шығыстану саласында тілдік-мәдени дереккөз ретінде құндылығын зерделеп, тарихи, лингвистикалық ғылыми зерттеулер жүргізу жұмыстары күтіп тұр. Қазақ тілінің арғы тегі қыпшақ тобы болса, бұл сөздік сол тілдің қолданысын жан жақты талқылаған.

Әдебиеттер:

Atalay, 1949 – *Atalay B.* Molla Sâlih: Eş-Şüzûr-üz-Zehebiyye vel-Kıtai'l-Ahmediyye fil-Lûgat-it-Türkiyye. İstanbul: TDK Yayınları, 1949. – 86 s.

Aumer, 1866 – *Aumer Joseph.* Die arabischen Handschriften der K. Hof- und Staatsbibliothek in München. München, 1866, S. 341-342.

Baskın, 2011 – *Baskın S.* 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesi ve Bin Muhammed Salih (17. Century Ottoman Turkish and Bin Muhammed Salih) // *Studies of Ottoman Domain*, Cilt:1 Sayı:1 Ağustos 2011, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2653638>

Baskın, 2012 – *Baskın S.* Eş-şüzûrû'z-zehebiyye ve'l-kitai'l-ahmediyye fi'l-lugati't-türkiyye (sözlükbilimsel bir inceleme). Doktora Tezi. Samsun, 2012. 489 s.

Brockelmann, 1937–1942; Brockelmann, 1943–1949 – *Brockelmann Carl.* Geschichte der arabischen Litteratur. Supplementbände I–III, Leiden, 1937–1942; *Brockelmann, Carl.* Geschichte der arabischen Litteratur. Zweite den Supplementbände angepasste Auflage. Bände I–II, Leiden, 1943–1949.

Browne, 1922 – *Browne E.G.* A Supplementary Hand-List of the Muhammadan Manuscripts, including all those written in the Arabic character, preserved in the libraries of the University and Colleges of Cambridge. Cambridge, 1922, p. 130.

BULAC_36 – *BULAC_MS_ARA_36.PDF.* Ibn Muḥammad Ṣāliḥ. Kitāb al-Durrāʾ qaḍiyyāʾ fī al-luḡatī al-turkiyyāʾ – al-Ṣudūr al-ḍahabiyyāʾ wa al-qīṭaʾ al-Aḥmadiyyāʾ fī al-luḡatī al-turkiyyāʾ. Bibliothèque Universitaire des Langues et Civilisations (Paris, France), Ms Arab 36, 47 ff..

BULAC_37 – *BULAC_MS_ARA_37.PDF.* Ibn Muḥammad Ṣāliḥ. Al-Ṣudūr al-ḍahabiyyāʾ wa al-qīṭaʾ al-Aḥmadiyyāʾ fī al-luḡatī al-turkiyyāʾ. Bibliothèque Universitaire des Langues et Civilisations (Paris, France), Ms Arab 37, 27 ff.

Дүйсенов Б.Д., Назыр Х. Түркі тілінің алтын тізбесі / жауапты редакторы: Ә.Қ. Мүминов. – Астана: «Астана» халықаралық ғылыми кешені, 2023. 312 б.

Fagnan, 1893 – *Fagnan, E.* Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France. Départements. Tome XVIII. Alger. Paris: Plon, 1893, [No 36].

Ibn Muhammad Sâlih, 1837 – *Ibn Muhammad Sâlih, Ahmad.* Kitāb turjūmān Turkī wa-ʿArabī. Cairo, Boulaq: al-Muslim, 1837. 71 p.

Mohammad, 2013 – *Mohammad R.* Eş-Şüzûrû'z-Zehebiyye fi'l-Lûgati't-Türkiyye ve'l-'Arabiyye Üzerine Bir İnceleme. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2013. 305 s.

Торқары Сарayı Мүзесі – *Торқары Сарayı Мүзесі.* Салих ибн Мухаммад. Аш-Шузур аз-захабийа уа-л-кита' ал-ахмадийа фи-л-луға ат-туркийа. Торқары Сарayı Мүзесі қолжазбасы, III. Ahmet коллекциясы, № 2922/11. 26 с.

Vat.ar.506 – *Vat.ar.506.* Aş-şudūr al-ḍahabiyya fī al-loḡa al-turkiyya ou kitāb turḡumān. Biblioteca Apostolica Vaticana. Grammaire turque pour les arabophones de Mullā Ibn Muḥammad Ṣāliḥ. Mēme œuvre dans Vat.ar.506 et Vat.turc.74.

Yiğit, 2016 – *Yiğit M.* İbn Sâlih Muhammed'in Eş-Şuzûru'z-Zehebiyye ve'l Kita'ül Ahmediyye fi'l lugati't türkiyye'si (morfolojik inceleme ve metin). T.C. Dumlupınar Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi. Kütahya, 2016. 122 s.

Аш-Шузур, 4220; 4892 – *Аш-Шузур, 4220; 4892*. Аш-Шузур аз-захабийа ва-л-қита‘ ал-ахмадийа фи-л-луға ат-туркийа. Ал-Малик Са‘уд университетінің қолжазбалары, № 4220; 4892 [Электрондық ресурс] URL: <https://ketabpedia.com> (Қаралған күн: 01.02.2025).

Давуд ал-Чалаби, 1967 – *Давуд ал-Чалаби ал-Маусили*. Китаб махтутат ал-Маусил. Бағдад: Матба‘ат ал-Фурат, 1346/1967. 389 б.

Құрышжанұлы, 2004 – *Құрышжанұлы Ә.* Аш-шудур-ад-дахабия // Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2004. – Т. I. – ISBN 9965-9389-9-7.

Наджип, 2004 – *Наджип Э.Н.* Культура и тюркоязычная литература мамлюкского Египта XV века: Монография исследование, транскрипция, текстологические примечания. Туркестан: Туран, 2004. 209 с.

Олдридж, 1969 – *Олдридж Дж.* Каир // «Вокруг света». 1969, № 1, с.13-15.

Хизанат ат-турас – *Хизанат ат-турас* [Электрондық ресурс] URL: <https://app.turath.io/book/5678> (Қаралған күн: 01.02.2025)

References:

Atalay, 1949 – *Atalay B.* Molla Sâlih: Eş-Şüzûr-üz-Zehebiyye vel-Kıtai'l-Ahmediyye fil-Lûgat-it-Türkiyye. İstanbul: TDK Yayınları, 1949. 86 s.

Aumer, 1866 – *Aumer Joseph.* Die arabischen Handschriften der K. Hof- und Staatsbibliothek in München. München, 1866, S. 341-342.

Baskın, 2011 – *Baskın S.* 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesi ve Bin Muhammed Salih (17. Century Ottoman Turkish and Bin Muhammed Salih) // *Studies of Ottoman Domain*, Cilt:1 Sayı:1 Ağustos 2011, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2653638>

Baskın, 2012 – *Baskın S.* Eş-şüzûr'z-zehebiyye ve'l-kitai'l-ahmediyye fi'l-lugati't-türkiyye (sözlükbilimsel bir inceleme). Doktora Tezi. Samsun, 2012. 489 s.

Brockelmann, 1937–1942; Brockelmann, 1943–1949 – Brockelmann Carl. Geschichte der arabischen Litteratur. Supplementbände I–III, Leiden, 1937–1942; Brockelmann, Carl. Geschichte der arabischen Litteratur. Zweite den Supplementbände angepasste Auflage. Bände I–II, Leiden, 1943–1949.

Browne, 1922 – *Browne E.G.* A Supplementary Hand-List of the Muhammadan Manuscripts, including all those written in the Arabic character, preserved in the libraries of the University and Colleges of Cambridge. Cambridge, 1922, p. 130.

BULAC_36 – BULAC_MS_ARA_36.PDF. Ibn Muḥammad Şâlih. Kitāb al-Durraï qaḍiyyaï fi al-luġat al-turkiyyaï – al-Şudūr al-ḍahabiyyaï wa al-qita‘ al-Aḥmadiyyaï fi al-luġat al-turkiyyaï. Bibliothèque Universitaire des Langues et Civilisations (Paris, France), Ms Arab 36, 47 ff.

BULAC_37 – BULAC_MS_ARA_37.PDF. Ibn Muḥammad Şâlih. Al-Şudūr al-ḍahabiyyaï wa al-qita‘ al-Aḥmadiyyaï fi al-luġat al-turkiyyaï. Bibliothèque Universitaire des Langues et Civilisations (Paris, France), Ms Arab 37, 27 ff.

Dyussenov, Nazir, 2023 – *Dyussenov B.D., Nazir H.* Golden Necklaces on the Turkic Language / Edited by A.K. Muminov. Astana: International Scientific Complex “Astana”, 2023. 312 p.

Fagnan, 1893 – *Fagnan E.* Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques de France. Départements. Tome XVIII. Alger. Paris: Plon, 1893, [No 36].

Ibn Muhammad Sâlih, 1837 – *Ibn Muhammad Sâlih Ahmad.* Kitāb turjūmān Turkī wa-‘Arabī. Cairo, Boulaq: al-Muslim, 1837. 71 p.

Gianni, 2022 – *Gianni C.* Paul Sbath’s Manuscript Library: Conceptualizing the Library of a Syrian Catholic Priest between Europe and the Middle East in the Early-20th Century. *Journal of Islamic Manuscripts*, 2022, 13(4), 381-420. <https://doi.org/10.1163/1878464X-01303001>

Mohammad, 2013 – *Mohammad R. Eş-Şüzûrû'z-Zehebiyye fi'l-Lûgati't-Türkiyye ve'l-'Arabiyye Üzerine Bir İnceleme*. İzmir: Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Lehçeleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2013. 305 s.

Topkapı Sarayı Müzes. i – Topkapı Sarayı Müzesi. Salih ibn Muhammed Al-Shuzur az-Zahabiyya wa-l-kita' al-Ahmadiyya fi-l-Lugat-turkiyya. Topkapı Sarayı Müzesi qolzhazbasy, III. Ahmet коллекциясы, № 2922/11. 26 с.

Vat.ar.506 – Vat.ar. 506. Aş-şudûr al-dahabiyya fî al-loğa al-turkiyya ou kitâb turğumân. Biblioteca Apostolica Vaticana. Grammaire turque pour les arabophones de Mullâ Ibn Muḥammad Sâlih. Mème œuvre dans Vat.ar.506 et Vat.turc.74.

Yiğit, 2016 – *Yiğit M. İbn Sâlih Muhammed'in Eş-Şüzûrû'z-Zehebiyye ve'l Kita'ül Ahmediyye fi'l lugati't türkiyye'si* (morfolojik inceleme ve metin). T.C. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. Yüksek Lisans Tezi. Kütahya, 2016. – 122 s.

Ash-shuzur, 4220; 4892 – Ash-shuzur, 4220; 4892. Al-Shuzur az-Zahabiyya wa-l-kita' al-Ahmadiyya fi-l-Lugat-turkiyya. Al-Malik Sa'ud Universitetining qolzhazbalary, № 4220; 4892 [Electrondyq resurs] URL: <https://ketabpedia.com> (qaralgan kuni: 01.02.2025).

Dawud al-Chalabi, 1967 – *Dawud al-Chalabi al-Mausili*. Kitab makhtutat al-Mausil. Baghdad: Matbat'at Al-Furat, 1346/1967. 389 b.

Nadzhip, 2004 – *Nadzhip A.N. Kultura i tiurkoyazychnaia literatura mamliuuskogo Egipta XV veka* [Culture and Turcic literature of 15th century Mamluk Egypt]: Monografia issledovanie, transkripsia, tekstologicheskie primechaniya. Turkestan: Turan, 2004. 209 s.

Aldridge, 1969 – *Aldridge James*. Kair [Cairo] // «Vokrug sveta». 1969, № 1, s.13-15.

Khizanat at-turas – Khizanat at-turas [The heritage closet][Electrondyq resurs] URL: <https://app.turath.io/book/5678> (qaralgan kuni: 01.02.2025)

¹Дюсенов Б.Д. ²Масимханулы Д. ³Амирбекова С.К.

^{1,2,3}Институт востоковедения им. Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан
E-mail: ¹bagdat75@inbox.ru, ²masimkhan-63@mail.ru, ³sagynysh.amirbekova@mail.ru

ВАТИКАНСКИЙ ВАРИАНТ СЛОВАРЯ «АШ-ШУЗУР АЗ-ЗАХАБИЯ»: ИССЛЕДОВАНИЕ, СПИСКИ, СТРУКТУРА

Аннотация. Ибн Мухаммед Салих в 1619 году в Египте создал произведение «аш-Шузур аз-захабийя фи-л-луға ат-туркийя» (Золотая самородка тюркского языка), которое является последним лингвистическим и лексикографическим трудом, написанным на мамлюкском кипчакском языке. Этот словарь впервые был переведен в 1949 году Бесимом Аталай, и долгое время никаких исследований не проводилось. Лишь в последние годы турецкие исследователи Сами Баскын (2012), Рагед Мухаммед (2013) и Мустафа Йигит (2016) написали диссертации только лишь по одной версии. В Казахстане до сих пор не проводилось специализированных исследований по этому памятнику. Научной новизной данной статьи является то, что было определено 36 вариантов рукописи, и впервые в научный оборот вводится неизвестный ранее вариант из Ватикана. Основной целью исследования было привлечение словаря «аш-Шузур аз-захабийя» из Апостольской библиотеки Ватикана в научный оборот, учет его версий в мировых библиотеках, определение места хранения, предоставление новой информации о структуре и содержании, а также о проведенных исследованиях. В ходе выполнения исследовательских задач планировалось провести кодикологическое описание ватиканской версии, а также исследовать особенности других рукописных вариантов, их атрибуцию, корректуру, статистику лексического запаса и сохранность и т.д. При выявлении языково-культурных особенностей словаря были использованы методы описания, сопоставления, сравнения,

синхронного и диахронного анализа, систематизации и повествования. В результате был составлен критический текст по 6 версиям памятника, и полностью переведена ранее не рассматриваемая часть «Муккаддима», что привело к вовлечению новых данных в исследовательскую сферу. В заключение, была подтверждена полезность памятника для проведения сравнительных исследований в областях исторической лексикологии, этимологии, семасиологии, ономасиологии, диалектологии, этнолингвистики и т.д. в сравнении с современными кипчакскими и тюркскими языками, а также для изучения данных по истории этноса (этногенез), языку этноса (глоттогенез), основным структурам народного языка, связям с родственными языками и т.д.

Благодарность: Статья выполнена в рамках программно-целевого финансирования проекта Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Ранняя и средневековая история, культура Тюркского мира по новым уникальным материалам Ватикана и стран Западной Европы» (ЖТН: BR24993132:).

Ключевые слова: Апостольская библиотека Ватикана, мамлюкский период, араб-тюркский словарь, рукописные варианты.

¹Dyussenov B.D. ²Massimkhanuly D. ³Amirbekova S.K.

¹R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan

E-mail: ¹bagdat75@inbox.ru ²masimkhan-63@mail.ru ³sagynysh.amirbekova@mail.ru

VATICAN VERSION OF THE DICTIONARY «ASH-SHUZUR AL-ZAHABIYYA»: RESEARCH, VARIANTS, STRUCTURE

Abstract. In 1619, Ibn Muhammad Salih created the work “Ash-Shuzur al-Zahabiyya fi-l-Lugha al-Turkiyya” (The Golden Nugget of the Turkic Language) in Egypt, which is the last linguistic and lexicographic work written in the Mamluk-Kipchak language. This dictionary was first translated in 1949 by Besim Atalay, and for a long time, no further research was conducted. Only in recent years have Turkish researchers Sami Başkan (2012), Raghed Muhammad (2013), and Mustafa Yiğit (2016) written dissertations on one of its versions. In Kazakhstan, no specialized studies have been conducted on this monument until now. The scientific novelty of this article lies in the identification of 36 manuscript variants, and for the first time, an unknown version from the Vatican is introduced into academic discourse. The main goal of the research was to bring the “ash-Shuzur al-Zahabiyya” dictionary from the Vatican Apostolic Library into academic circulation, catalog its versions in world libraries, determine its storage locations, provide new information about its structure and content, and review existing research. As part of the research tasks, a codicological description of the Vatican version was planned, along with an examination of the features of other manuscript variants, their attribution, corrections, lexical statistics, preservation, etc. To identify the linguistic and cultural features of the dictionary, methods of description, comparison, synchronic and diachronic analysis, systematization, and narrative were used. As a result, a critical text was compiled based on six versions of the monument, and the previously unexamined part “Muqaddima” was fully translated, bringing new data into the research sphere. In conclusion, the usefulness of the monument for comparative studies in the fields of historical lexicology, etymology, semasiology, onomasiology, dialectology, ethnolinguistics, etc., was confirmed, in comparison with modern Kipchak and Turkic languages, as well as for studying data on the history of the ethnic group (ethnogenesis), the language of the ethnic group (glottogenesis), the basic structures of the vernacular, and connections with related languages, etc.

Acknowledgments: The article was prepared within the framework of the program-targeted funding of the project of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan “Early and Medieval History and Culture of the Turkic World Based on New Valuable Materials from the Vatican and Western European Countries” (Grant No. BR24993132).

Keywords: Vatican Apostolic Library, Mamluk period, Arabic-Turkic dictionary, manuscript variants.

Авторлар туралы мәлімет:

Дүйсенов Бағдат Даниярұлы, аға ғылыми қызметкер, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Мәсімханұлы Дүкен, филология ғылымдарының докторы, профессор, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Әмірбекова Сағыныш Көпенқызы, ғылыми қызметкер, Р.Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан.

Информация об авторах:

Дюсенов Багдат Даниярович, старший научный сотрудник, Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Масимханулы Дукен, доктор филологических наук, профессор, Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Амирбекова Сагыныш Копеновна, научный сотрудник, Институт востоковедения имени Р.Б. Сулейменова, Алматы, Казахстан.

Information about authors:

Dyussenov Bagdat Daniyarovich, Senior Researcher, R.B. Suleymenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.

Massimkhanuly Duken, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Doctor of Philology, Almaty, Kazakhstan.

Sagynysh Kopenovna Amirbekova, researcher, R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies, Almaty, Kazakhstan.